

RECONSTRUCȚIA LOGICII CLASICE LA ALEXANDRU SURDU (II). TEORIA NOȚIUNII (I)

ȘERBAN N. NICOLAU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”,
Academia Română

ALEXANDRU SURDU'S RECONSTRUCTION OF CLASSICAL LOGIC (II).
THE THEORY OF NOTION (I)

Abstract. The paper deals with Alexandru Surdu's reconstruction of the theory of notion as an Aristotelian type theory, according to the theory of syllogism and general principles of Aristotelian philosophy and logic and, at the same time, according to the principles of a complete classical-traditional logic. The reconstruction starts from the treaties of the *Corpus Aristotelicum* and the commentaries of ancient Greek interpreters.

Keywords: classic logical form, notion, mental determination, subjective-rational determination, formal principle, definition.

S-a arătat sumar în prima parte¹ care sunt argumentele pentru care filosoful și logicianul român Alexandru Surdu a considerat că este necesară o reconstrucție a logicii clasice și o clarificare a raporturilor ei cu celelalte direcții logice moderne.

În primul rând, apariția în secolul al XIX-lea și apoi dezvoltarea logicii simbolice sau matematice în secolul al XX-lea a creat în cadrul disciplinei logice numeroase probleme și a ridicat o serie de întrebări. Există mai multe logici sau una singură? Dacă există mai multe, care este raportul dintre ele? Dacă există una singură, care e aceea și care dintre ele sunt subordonate celei principale? De ce ar exista mai multe logici din moment ce ele ar trebui să se ocupe de același lucru, gândirea corectă din punct de vedere logic? Și încă o mulțime de întrebări și consecințe de aici.

În al doilea rând, sub presiunea noilor direcții ale logicii, precum cea simbolică, a empirismului metodologic sau a psihologismului logic, o serie de cercetări de logică care se doreau clasico-tradiționale au început să fie amestecate cu elemente ale acestora. De pildă, pornind de la faptul incontestabil că logica clasico-tradițională nu se poate exprima în afara limbilor naturale, confuzia între elementele pur logice

---

¹ Cf. Șerban N. Nicolau, „Reconstrucția logicii clasice la Alexandru Surdu (I). Prezentare generală”, în *Probleme de logică*, vol. XXIV, București, Editura Academiei Române, 2021, pp. 123–135.

și cele gramaticale a mers uneori până la a fi studiate cuvinte în locul noțiunilor (noțiunile exprimându-se într-adevăr prin cuvinte), propoziții în locul judecăților (judecățile exprimându-se cu siguranță prin propoziții) sau înlanțuiri de propoziții în locul raționamentelor (raționamentele exprimându-se cert prin înlanțuiri de propoziții). Doar că nu toate cuvintele, așa cum se va vedea, sunt semne ale noțiunilor, după cum nu toate propozițiile sunt semne ale judecăților și nu toate înlanțuirile de propoziții sunt semne ale raționamentelor. În cazul empirismului metodologic, cu puternice rădăcini în filosofia empiristă engleză, s-a considerat că problema fundamentală a logicii este problema inducției, reducând astfel logica la studiul acesteia și a operațiilor auxiliare pe care le presupune. În cazul orientării psihologice, cel mai adesea au fost confundate procesele psihice care stau la baza formelor logice cu rezultatele lor, formele logice propriu-zise. Și în aceeași ordine, se pot aminti și importurile de limbaj simbolic din logica matematică în logica clasică, importuri care nu sunt necesare.

În al treilea rând, pornind de la cosubstanțialitatea logicii clasice cu logica aristotelică, devine limpede că orice încercare de reconstrucție a logicii clasico-tradiționale trebuie să pornească de la logica aristotelică. Prin urmare, primul pas îl constituie reconsiderarea acesteia din punctul de vedere al unei logici clasice complete, adică al unei logici care să cuprindă toate formele logice clasice fixate în cele peste două milenii de când au luat naștere în spațiul generos al vechii Elade.

Când se vorbește despre logica aristotelică referirea se face la ansamblul celor șase tratate reunite acum sub numele de *Organon*. La o examinare atentă a acestora, se constată, în primul rând, că din cele trei teorii clasice, care se studiază în mod obișnuit în logica clasică, anume teoria noțiunii, a judecății și a raționamentului, găsim în *Organon* dezvoltată doar ultima teorie, cea a raționamentului sub forma silogismului în genere în *Analitica primă* și sub forma silogismului științific în *Analitica secundă*. În primele două tratate din *Organon*, în ordinea consacrată de tradiție, sunt studiate aspecte parțiale ale primelor două forme logice clasice, anume în *Categoriae* sunt studiate doar noțiunile de maximă generalitate, categoriile, iar în *De interpretatione* sunt studiate doar anumite aspecte ale celei de-a doua forme logice, judecata. Se constată apoi, în al doilea rând, că teoria silogismului din cele două *Analitici* presupune cunoscute cele două teorii ale primelor două forme logice clasice, noțiunea și judecata. Cele două forme clasice asigură materia silogismului, noțiunile constituind *materia remota*, iar judecata constituind *materia proxima* a silogismului. Prin urmare, în al treilea rând, este de presupus că în cei 12 ani ai învățământului din Lykeion, în vremea când Aristotel era profesor acolo, să fi existat și teorii complete și în acord cu teoria silogismului ale celor două forme logice premergătoare din teoria clasică, noțiunea și judecata, predate în școala peripatetică. Această presupunere se bazează pe mai multe argumente. În primul rând, Aristotel este un exemplu de gânditor sistematic și organizat, așa cum se vede din toate lucrările pe care le-am moștenit, provenite toate din cursurile pe care le ținea în Lykeion. Este, prin urmare, de neconceput ca teoriile noțiunii și judecății, care sunt premergătoare teoriei silogismului care le presupune cunoscute, să nu fi fost discutate și dezvoltate complet din punctul de vedere aristotelic. În cele mai

multe tratate rămase se găsesc urmele unor intervenții ulterioare, al unor dezvoltări târzii care să pună în acord diversele ramuri ale gândirii sale. În al doilea rând, cele două *Analitici* presupun cunoscute teoria noțiunii și teoria judecății, ceea ce înseamnă că în momentul redactării cursurilor care le constituie acum, așa numitele λόγοι (discursuri, cursuri), cursurile despre noțiune și judecată fuseseră deja ținute în Lykeion. Din definiția premisei în silogism, de pildă, deducem care era definiția judecății în genere pentru Aristotel. În al treilea rând, în vechile liste de lucrări ale lui Aristotel² se găsesc titlurile unor lucrări de logică, pierdute acum, care n-au intrat în componența tratatelor consacrate după ediția lui Andronicos din Rhodos. În lista lui Diogenes Laertios se găsesc cel puțin două lucrări care fac probabil parte din cele dedicate teoriei noțiunii, anume Περὶ εἰδῶν καὶ γενῶν (*Despre specii și genuri*)³, într-o carte, și Περὶ ἰδίῶν (*Despre predicatelor particulare*)⁴, într-o carte. În lista lui Hesychios se găsește lucrarea Περὶ εἰδῶν (*Despre specii*)⁵, într-o carte, și Ἐξητασμένων κατὰ γένος (*În mod exact potrivit genurilor*)⁶, în 14 cărți, care ar putea fi aceeași lucrare cu cea din lista lui Diogenes Laertios, tot în 14 cărți, dar intitulată Ἐξηγημένα κατὰ γένος (*Expunere potrivit genurilor*)⁷.

Cum pot fi reconstituite teoriile aristotelice ale celor două forme logice care lipsesc acum din *Organon*? Mai întâi, pornind de la cele șase tratate care compun acum *Organonul* și care fac trimiteri la teoriile noțiunii și judecății. Apoi, folosind celelalte tratate care compun acum *corpus*-ul aristotelic și care deopotrivă fac trimiteri la aceste teorii. În al treilea rând, folosind lucrările comentatorilor greci,

² Există patru cataloage sau liste de opere aristotelice rămase din vechime. Primele două dintre ele provin din tradiția lui Hermippos din Smirna (sf. sec. al III-lea î.Chr.), anume listele lui Diogenes Laertios și Hesychios. *Ultimele două* provin din tradiția lui Andronicos din Rhodos (sec. I î.Chr.), anume listele lui Ptolemaios Filosoful și ale unui autor anonim. În vol. V al ediției Bekker (*Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*), Valentinus Rose dă trei cataloage de opere aristotelice: 1) lista lui Diogenes Laertios, cu 145 de titluri; 2) lista lui Hesychios, cu 196 de titluri, care până la 139 reproduce aproximativ lista lui Diogenes Laertios; 3) lista lui Ptolemaios Filosoful (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, pp. 1463–1473); 4) Aram Frenkian vorbește și de o *patra listă*, aparținând unui autor anonim, dintr-o scriere intitulată *Viața lui Aristotel*, listă provenind din tradiția lui Andronicos din Rhodos (cf. A. Frenkian, în vol. Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, București, Editura Academiei Române, 1963, pp. 611–612, n. 62).

³ Περὶ εἰδῶν καὶ γενῶν apare în lista lui Diogenes Laertios (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1464) la poziția 31.

⁴ Περὶ ἰδίῶν apare în lista lui Diogenes Laertios (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1464) la poziția 32.

⁵ Περὶ εἰδῶν apare în lista lui Hesychios (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1466) la poziția 28.

⁶ Ἐξητασμένων κατὰ γένος apare în lista lui Hesychios (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1468) la poziția 121.

⁷ Ἐξηγημένα κατὰ γένος apare în lista lui Diogenes Laertios (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1468) la poziția 128.

știut fiind că este școala interpretativă cea mai apropiată de gândirea aristotelică, iar tratatele *Organonului* cele mai comentate dintre lucrările Stagiritului. Plecând, prin urmare, de la teoria deja elaborată în *Analitici* a celei de-a treia forme logice, raționamentul, se pot reconstitui teoriile noțiunii și judecății ca teorii de tip aristotelic în deplin acord cu toate acestea.

Alexandru Surdu este cel care a făcut această reconstituire în studiile sale începând din anii '60 ai secolului trecut, așa cum s-a arătat în finalul primei părți. Prima problemă care se cere lămurită în privința noțiunii ca formă logică clasică este problema independenței acesteia. Este noțiunea o formă logică independentă?

Tratatele de logică clasică au în genere o structură tradițional construită prin trei teorii, anume teoria noțiunii, teoria judecății și teoria silogismului, pornind de la cele trei forme clasice ale gândirii, adică *noțiunea*, *judecata* și *raționamentul*. Dacă în privința ultimelor două, judecata și silogismul, logicienii sunt în general de acord că reprezintă forme independente și distincte ale gândirii, în privința noțiunii lucrurile sunt diferite.

Într-un studiu dedicat noțiunii în interpretare logico-clasică, filosoful și logicianul român Alexandru Surdu analizează la început relațiile dintre diversele tendințe din logica contemporană⁸. Astfel, logica modernă, cum este denumită logica matematică de către logicienii contemporani, este în genere identificată în concepția lor cu logica în sine. Din această perspectivă, vechea logică tradițională, cum numește Alfred Tarski logica clasică, este privită ca o parte lipsită de importanță a logicii moderne. Deoarece în general logicienii moderni reduc logica la o teorie a limbajului, această direcție, utilizând un aparat simbolic perfecționat, s-a spus, ar avea avantajul de a renunța la limbajul natural, imprecis și imperfect, al logicii clasice. Or, spune autorul, logica tradițională sau clasică nu are nevoie de acest aparat simbolic perfecționat pentru a înlocui limbajul natural, fiindcă *nu se ocupă cu studiul cuvintelor, ci cu studiul formelor gândirii*. Prin urmare, logica matematică sau modernă, care studiază anumite forme ale limbajului, nu poate cuprinde ca parte logica tradițională sau clasică⁹. Logica matematică refuză să trateze ca forme ale limbajului cuvintele care nu au o *semnificație empirică*, considerându-le *pseudotermini*, așa cum spune Rudolf Carnap despre cuvintele *esență* sau *fenómen*, sau considerându-le termeni *incompleți*, așa cum este considerat cuvântul *obiect* de către Bertrand Russell. Dacă logica modernă tratează despre cuvinte ca *alb* (λευκός), ea nu tratează despre cuvinte ca *albul* (τὸ λευκόν) sau *albeață* (ἡ λευκότης), care nu sunt identice cu primul, după cum spune Aristotel, ci sunt *termeni abstracți* care exprimă tocmai *noțiuni*. Inexistența unei teorii a noțiunii în logica matematică este o consecință directă a respingerii termenilor abstracți sau, altfel spus, a termenilor care nu au o semnificație empirică¹⁰.

---

⁸ Cf. Al. Surdu, *Trei sensuri ale formei logice „noțiune” în interpretare logico-clasică*, în *Probleme de logică*, vol. III, București, Editura Academiei Române, 1971, pp. 153–204; republicat în vol. Al. Surdu, *Teoria formelor logico-clasice, Cap. I, Teoria noțiunii*, București, Editura Tehnică, 2008, pp. 3–51; referirile se fac în continuare la această ultimă ediție.

⁹ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 3.

¹⁰ *Ibidem*, p. 4.

Prin urmare, în dezacord cu direcția logico-matematică, cercetările lui Alexandru Surdu privind forma logică *noțiune* vor demonstra cel puțin cinci lucruri: mai întâi, că *termenii abstracti au o semnificație*; în al doilea rând, că *această semnificație este tocmai noțiunea pe care o exprimă*; de aici, în al treilea rând, va rezulta *necesitatea unei teorii a noțiunii*; în al patrulea rând, se va vedea că această teorie a noțiunii *nu poate fi concepută decât logico-clasic*; în plus, în al cincilea rând, va rezulta rolul și importanța teoriei noțiunii, imposibil de asumat în context logico-matematic, pentru *studiul relațiilor dintre noțiuni, cuvinte vorbite și cuvinte scrise*¹¹.

Cu privire la teoria noțiunii, sunt analizate trei orientări ale logicii moderne. Prima dintre ele este *empirismul metodologic*, cu origini în filosofia empiristă engleză și reprezentată mai ales de către logicieni englezi de la sfârșitul sec. al XIX-lea, precum J. St. Mill, H. Spencer și A. Bain. Această orientare consideră că problema fundamentală a logicii este problema inducției. Prin teoria noțiunii se înțelege studiul cuvintelor și, în consecință, întreaga teorie este de regulă redusă la acest studiu¹².

A doua este *orientarea psihologistă*, inițiată din dorința de a diferenția sfera activității psihice de sfera activității raționale și în cadrul căreia se pot deosebi două direcții. Prima dintre ele, reprezentată de Chr. Wolff, Imm. Kant și H. Lotze, privește noțiunea ca produs al unui act psihic legat de reprezentare și care, în consecință, nu poate fi tratată din punct de vedere pur logic. A doua direcție, contrară primeia și reprezentată de Ed. Goblot, Th. Lipps, D. J. Mercier și W. Wundt, nu privește noțiunea ca fiind reprezentare. Potrivit lor, actul elementar al inteligenței nu este noțiunea, ci judecata, așa încât noțiunea poate fi doar subiect sau predicat al unei propoziții sau, altfel spus, noțiunea este doar o posibilitate a judecăților sau o judecată potențială. Ca și în cazul empirismului metodologic, noțiunea nu are independență logică, fiind doar un mijloc al judecății¹³.

Spre deosebire de primele două, *orientarea clasică propriu-zisă* garantează *independența noțiunii*, deoarece acesteia îi corespunde prima operație mentală, *aprehensiunea*¹⁴, în comparație cu judecata, careia îi corespunde a doua operație mentală. În logica tradițională sau clasică va fi vorba despre *cuvântul* (φωνή) care semnifică un *lucru* (πρᾶγμα) prin intermediul *gândului* (νόημα), așa cum spune Ammonius la începutul comentariului său la *Categoriile* lui Aristotel¹⁵. Din punct de vedere clasic, „*cuvintele semnifică noțiuni*, iar prin intermediul acestora, *lucruri* (*voces significant intellectus conceptiones immediate et eis mediantibus res*). Cuvântul este în primul rând un semn al noțiunii (*signum conceptus*). Noțiunea nu se identifică

---

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 5.

¹³ *Ibidem*, pp. 5–6.

¹⁴ De la lat. *apprehensio* – apucare, sesizare, înțelegere, cunoaștere.

¹⁵ Cf. Ammonius, *In Aristotelis categorias commentarius* (*Commentaria in Aristotelem Graeca* (CAG), vol. IV, pars IV), editat Adolfus Busse, Berlin, 1895, p. 9, 17–18 (37b10-11); citat în continuare Ammonius, *In cat.*

cu cuvântul”¹⁶. În concepția lui Carolo Boyer¹⁷, unul dintre reprezentanții moderni ai orientării clasice, termenul mental sau *noțiunea* este *un semn formal și natural*, în timp ce termenul oral sau *cuvântul* este *un semn instrumental și artificial*. Din această cauză, cuvântul în sine nu este obiect de studiu pentru logica clasică, ci doar instrumentul prin care este studiată noțiunea. Pe de altă parte, independența noțiunii ca formă logică nu împiedică studierea ei ca parte componentă a judecății, tot așa cum și judecata poate fi studiată ca parte componentă a silogismului.

Prin urmare, prin *teoria clasică a noțiunii* se va înțelege *studiul noțiunii ca formă logică independentă*, sau, cu alte cuvinte, *studiul noțiunii în sine*, făcând abstracție, pe de o parte, de cuvântul care o exprimă, iar, pe de altă parte, de judecata a cărei parte componentă poate să fie¹⁸.

În concepția clasico-tradițională, noțiunea are o triplă accepție, cea de *gând* sau *determinație mentală* (νόημα), cea de *formă desăvârșită* sau *determinație subiectiv-rațională* (λόγος) și cea de *definiție* sau *principiu formal* (ὀρισμός). Prin urmare, *într-o primă perspectivă*, noțiunea trebuie studiată în accepția sa de *determinație mentală sau gând* (νόημα).

Rezultatul primei operații mentale sau al aprehensiunii se va numi doar *noțiune*, cu toate că în logica tradițională sunt folosiți deopotrivă termeni precum *concept*, *idee*¹⁹ sau *gând*²⁰. Pe de altă parte, gândul nu se identifică cu noțiunea, întrucât gândurile sunt deopotrivă și judecata și silogismul. Termenul *gând* (νόημα) va fi folosit pentru a desemna doar prima dintre cele trei accepții clasice ale noțiunii, cea de *determinație mentală*²¹.

„Cuvintele vorbite (τὰ ἐν τῇ φωνῇ) – spune Aristotel la începutul tratatului *Despre interpretare* – sunt desigur simboluri (σύμβολα) ale determinațiilor sufletului

¹⁶ Al. Surdu, *op. cit.*, p. 6 (subl. n.).

¹⁷ Cf. C. Boyer, *Cursus philosophiae*, Paris, 1935, p. 69 (apud Al. Surdu, *ibidem*).

¹⁸ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 7.

¹⁹ Termenii de *concept* și *idee*, observă Alexandru Surdu (*op. cit.*, p. 7), folosiți de către filosofia speculativă germană și de care nu se ține cont în logica clasică, trebuie să fie rezervați pentru *alte forme de gândire* deosebite de noțiune, anume pentru *formele speculative*. În această ordine de idei, *conceptul* și *ideea* trebuie rezervate pentru prima și ultima din cele trei forme speculative (*conceptul*, *arheotomia* și *ideea*), determinate prin studiul comparativ al formelor logico-clasice cu formele speculative (cf. Al. Surdu, *Noțiunea clasică și conceptul hegelian*, în Al. Surdu, *Cercetări logico-filosofice*, București, Editura Tehnică, 2008, pp. 131–164).

²⁰ Iată un exemplu de folosire sinonimică a termenilor *concept*, *idee* și *gând* (νόημα) pentru *noțiune* într-un tratat de logică clasică la Jules Tricot (*Traité de logique formelle*, Paris, Éd. Librairie philosophique J. Vrin, 1966, p. 51): „Conceptul sau Ideea (έννοήμα, νόημα) este actul prin care spiritul sesizează obiectul în esența sa, fără să afirme sau să nege ceva (*operatio, qua intellectus aliquam quidditatem intelligit, quin quidquam de ea affirmet vel neget*). El presupune simpla aprehensiune a unui obiect considerat ca inteligibil”. Un alt exemplu de folosire a termenului *concept* pentru *noțiune* este în Edmond Goblot, *Traité de logique*, Paris, Éd. Armand Colin, 1925, cap. II–V (*Logique du concept*), unde este dezvoltată o teorie logico-clasică în care noțiunea nu este recunoscută drept formă logică independentă, ea fiind justificată doar prin judecată, în componența căreia intră. Alt exemplu, din literatura română de specialitate, este definiția *conceptului* la Gh. Enescu, *Dicționar le logică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 47: „*concept* – termen sinonim cu *noțiune* (în logica tradițională)”.

²¹ Cf. Al. Surdu, *Teoria formelor logico-clasice, Cap. I, Teoria noțiunii*, București, Editura Tehnică, 2008, p. 7.

(τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων), iar cuvintele scrise (τὰ γραφόμενα) sunt simboluri ale celor vorbite²². Prin suflet, Aristotel nu înțelege aici întregul suflet, ci numai *partea gânditoare* a lui (ἡ νοητική), adică acea parte definită în tratatul *Despre suflet drept locul formelor în potență* (ὁ τόπος εἰδῶν δυνάμει): „Și deci bine spun cei care afirmă că sufletul este un loc al formelor (τόπον εἰδῶν), doar că nu în întregime (ὅλη), ci numai partea gânditoare (ἡ νοητική), nici în act (ἐντελεχία), ci ca forme în potență (δυνάμει τὰ εἶδη)²³. Prin urmare, prin determinațiile sufletului se înțeleg aici determinațiile părții lui gânditoare sau determinațiile mentale²⁴. Noțiunea ca *determinație mentală* (τὸ πάθημα ἐν τῇ ψυχῇ) este prima accepție clasică a ei, fiind un *gând care subzistă în minte* (νόημα ἐν τῇ ψυχῇ)²⁵ așa cum subzistă și celelalte gânduri, precum judecata sau silogismul.

Aristotel este primul care analizează noțiunea ca determinație mentală sau gând, făcând posibil studiul noțiunii în sine. În primul rând, pentru el există *actul gândirii* (τὸ νοεῖν), propriu (ἴδιον) sufletului²⁶. În al doilea rând, există *facultatea gândirii* (ὁ νοῦς), considerată o parte a sufletului (μέρος τῆς ψυχῆς)²⁷. De actul gândirii și de facultatea gândirii se ocupă știința despre suflet, fundamentată de către Aristotel prin tratatul *Despre suflet*. În al treilea rând, există *gândirea propriu-zisă* (ἡ νόησις), care este identică cu componentele sale, gândirile (ἡ νόησις τὰ νοήματα)²⁸. Studiul gândirii propriu-zise înseamnă studiul acestor componente, cu alte cuvinte, înseamnă studiul gândirilor. Conform teoriei aristotelice, acest studiu poate fi întreprins fie asupra gândirilor *în act* (ἐνεργεία), sau din perspectivă *psihologică*, fie asupra gândirilor *în potență* (δυνάμει), sau din perspectivă *pur logică*. Această primă distincție între *noțiunea ca act psihic* și *noțiunea ca simplă potență* duce la *posibilitatea studierii noțiunii independent de actele psihice*. A doua distincție este făcută de către Aristotel în domeniul gândirii în potență atunci când deosebește între νόησις, corespunzând *aprehensiunii*, și διάνοια, corespunzând *gândirii discursive*, și duce la *fundamentarea posibilității teoriei noțiunii ca formă logică independentă a gândirii*²⁹. Noțiunea ca νόημα aparține *gândurilor indivizibile* (ἡ τῶν ἀδιαίρετων νόησις)³⁰, deoarece gândirea (ἡ νόησις), cum s-a spus mai înainte, este identică cu gândirile (τὰ νοήματα) din care este constituită. Aparținând

²² Aristotel, *De int.*, 1, 16a3-4: „ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ.” (trad. n.).

²³ Aristotel, *De an.*, III (Γ), 4, 429a27-29: „καὶ εὖ δὴ οἱ λέγοντες τὴν ψυχὴν εἶναι τόπον εἰδῶν, πλὴν ὅτι οὔτε ὅλη ἀλλ’ ἡ νοητικὴ, οὔτε ἐντελεχία ἀλλὰ δυνάμει τὰ εἶδη.” (trad. n.).

²⁴ De la lat. *mens* – minte, gând.

²⁵ Cf. Aristotel, *De int.*, 1, 16a9-10.

²⁶ Cf. Aristotel, *De an.*, I (A), 1, 403a8: „... μάλιστα δ’ ἔοικεν ἰδίῳ τὸ νοεῖν.” (trad. n.: ... dar mai ales actul gândirii pare propriu sufletului).”

²⁷ Cf. Aristotel, *De an.*, I (A), 5, 410b25: „... καὶ θείη τὸν νοῦν μέρος τι τῆς ψυχῆς, ...” (trad. n.: ... și s-ar fi admis facultatea gândirii ca o parte a sufletului, ...).”

²⁸ Cf. Aristotel, *De an.*, I (A), 3, 407a6-8: „ὁ δὲ νοῦς εἷς καὶ συνεχὴς ὡσπερ καὶ ἡ νόησις· ἡ δὲ νόησις τὰ νοήματα (trad. n.: Actul gândirii este unul și continuu precum gândirea; iar gândirea constă din gândiri).”

²⁹ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 8.

³⁰ Cf. Aristotel, *De an.*, III (Γ), 6, 430a26.

gândurilor indivizibile, noțiunea ca gând *subzistă în sine și pentru sine*, iar prin compunerea lor (σύνθεσις τῶν νοημάτων) se poate genera o unitate a gândirii (ἕν)³¹, adică o nouă formă logică, care se numește judecată³².

Această primă accepție a noțiunii, departe de-a o epuiza, creează doar posibilitatea studierii ei în sine și posibilitatea „desăvârșirii sale ca *entelehie* (ἐντελέχεια), ca *formă* (εἶδος), ca *noțiune propriu-zisă* (λόγος)”³³. Pentru a fi desăvârșită în sens aristotelic, orice subzistență, indiferent că este în act sau în potență, trebuie să aibă o materie (ύλη) și o formă (εἶδος)³⁴. Or, noțiunea ca gând, fiind element (στοιχείον) sau parte (μέρος) a gândirii, este doar materia gândirii, fără a avea și o formă. Prin urmare, aristotelic vorbind, noțiunile în calitate de gândiri (τὰ νοήματα) sunt *nedesăvârșite*³⁵.

Într-o *a doua perspectivă*, noțiunea trebuie considerată în calitatea ei de *determinație subiectiv-rațională* sau de *formă desăvârșită*, adică λόγος. *Forma noțiunii* (τὸ εἶδος) nu poate fi *forma lucrului individual* (ἡ μορφή), nefiind vorba aici despre formele fizice (περὶ τῶν φυσικῶν εἰδῶν), adică despre formele unor substanțe în act. Noțiunea ca νόημα este simplă potență și, prin urmare, aici este vorba despre forma unei substanțe în potență³⁶. Această potențialitate a noțiunii ca gând duce la *posibilitatea* ca forma să fie o *formă desăvârșită* (ἐντελέχεια), după cum spune Aristotel, că, dacă materia este potență, forma este desăvârșită³⁷. Dar, de vreme ce este materie în potență, deci în afara gândirii în act (τὸ νοεῖν și ὁ νοῦς), noțiunea ca νόημα nu are nevoie de formă pentru a deveni în act (ἐνέργεια), ci pentru *a se desăvârși ca potență*, adică pentru *a face posibilă desăvârșirea formei*. În acest context, observă Alexandru Surdu, ἐντελέχεια nu mai reprezintă trecerea în act prin formă a materiei potențiale, ci desăvârșirea ca potență³⁸.

Pe de altă parte, forma desăvârșită este posibilă doar prin gândire, căci, dacă lucrurile ar fi altfel, ea ar fi de găsit sau în lucrurile individuale, ceea ce nu se

---

³¹ Cf. Aristotel, *De an.*, III (Γ), 6, 430a26-28. „Ἡ μὲν οὖν τῶν ἀδιαιρέτων νόησις ἐν τούτοις περὶ ἃ οὐκ ἔστι τὸ ψεῦδος· ἐν οἷς δὲ καὶ τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές σύνθεσις τις ἢδη νοημάτων ὡσπερ ἐν ὄντων, ... (trad. n.: Pe de o parte deci, gândul celor indivizibile aparține celor despre care nu există falsul; pe de altă parte, acelea pentru care există și falsul și adevărul au din acel moment un fel de compunere a gândurilor, fiind precum o unitate...)”.

³² Cf. Al. Surdu, *op. cit.*

³³ *Ibidem.* (subl. n.).

³⁴ Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 2, 1013b21-23: „τούτων δὲ τὰ μὲν ὡς τὸ ὑποκείμενον, οἷον τὰ μέρη, τὰ δὲ ὡς τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ τε ὅλον καὶ ἡ σύνθεσις καὶ τὸ εἶδος. (trad. n.: Dintre aceste [cauze], unele sunt precum substratul [materia sau cauza materială – n.n.], cum sunt părțile, altele sunt precum quidditatea [forma sau cauza formală – n.n.], cum sunt întregul, compunerea și forma.)”.

³⁵ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ Cf. Aristotel, *De an.*, II (B), 1, 412a9-10: „ἔστι δ' ἡ μὲν ὕλη δύναμις, τὸ δ' εἶδος ἐντελέχεια, ... (trad. n.: Pe de o parte, materia este potență, pe de alta, forma este act desăvârșit, ...)”; sau în aceeași termenii cf. și *De an.*, II (B), 2, 414a16-17: „... τούτων δ' ἡ μὲν ὕλη δύναμις, τὸ δὲ εἶδος ἐντελέχεια, ... (trad. n.: „...dintre acestea, pe de o parte, materia este potență, pe de alta, forma este act desăvârșit...)”.

³⁸ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*

întâmplă, acestea fiind imperfecte, sau în afara lor, ceea ce nu se poate concepe. Pe de o parte, lucrurile individuale au aspecte diferite, care dau diferențele dintre ele, dar, pe de altă parte, au și aspecte comune, care dau asemănările lor. Noțiunea ca νόημα dă tocmai posibilitatea desăvârșirii acestor aspecte comune într-o *formă logică* (λόγος). De unde rezultă că noțiunea ca formă logică (λόγος) este o *formă subiectiv-rațională*. Cu alte cuvinte, este *subiectivă* pentru că nu poate exista independent de subiectul care gândește, ceea ce conferă noțiunii *posibilitatea*, și este *rațională*, pentru că nu apare pe treapta senzorială, ci pe cea rațională a cunoașterii, ceea ce conferă noțiunii *generalitatea*³⁹.

Rezumând, în primul rând, determinațiile noțiunii din punct de vedere pur logic sunt *posibilitatea* și *generalitatea*⁴⁰. Ca formă logică, în al doilea rând, noțiunea are o *materie* (gândul – νόημα) în potență (δυνάμει) și o *formă desăvârșită* (ἐντελέχεια). Această formă desăvârșită este *forma generalizată* a lucrurilor individuale sau, altfel spus, generalizarea formelor individuale, care nu este același lucru cu însușirile generale sau comune ale lucrurilor⁴¹. Ca determinație mentală, în al treilea rând, noțiunea are doar o *existență mentală* (νόημα ἐν τῇ ψυχῇ) sau *in mente*. În al patrulea rând, noțiunea se referă la *forma obiectelor*, nu la obiectele însele⁴². În al cincilea rând, *esența* (τὸ τί ἐστι - ceea ce este un lucru) și *quidditatea* sau *esența permanentă* (τὸ τί ἦν εἶναι - ceea ce era pentru un lucru a fi) *subzistă în noțiune* (ἐν τῷ λόγῳ ἐνυπάρχουσι)⁴³, iar, în raport cu lucrurile, noțiunea (ὁ λόγος) *este esența și quidditatea acestora* (ὁ λόγος ὁ τὸ τί ἦν εἶναι λέγων)⁴⁴.

Prin urmare, „noțiunea este forma generalizată sau forma desăvârșită a lucrurilor, care reprezintă *in mente* esența și quidditatea lor, pe când însușirile generale sau comune ale lucrurilor sunt formele lor nedesăvârșite, care există *in re*. Uneori aceste forme comune, care pot fi desăvârșite în noțiune, au fost numite și forme inteligibile (*forma intelligibilis*), spre deosebire de formele individuale, care nu pot fi desăvârșite în noțiune și care sunt numite forme sensibile (*forma sensibilis*)”⁴⁵.

Într-o *treia perspectivă*, noțiunea trebuie considerată ca principiu formal sau definiție (ὀρισμός). Cu primele două accepții ale noțiunii avem garanția subzistenței subiectiv-raționale a noțiunilor în funcție de gândire și de realitatea gândită. Ca determinație mentală, noțiunea e posibilă în virtutea principiilor gândirii, iar ca determinație subiectiv-rațională, noțiunea subzistă prin desăvârșirea posibilității din prima accepție. A treia accepție clasică a noțiunii, aceea de *principiu formal* sau *definiție* (ὀρισμός), rezultă din principiul aristotelic conform căruia gândirea sau se

³⁹ *Ibidem*, p. 9.

⁴⁰ Cf. J. Tricot, *op. cit.*, p. 53.

⁴¹ Cf. Aristotel, *Met.*, VII (Z), 13, 1038b11; 1039a1-2.

⁴² Cf. Al. Surdu, *op. cit.*

⁴³ Cf. Aristotel, *An. post.*, I (A), 4, 73a38.

⁴⁴ Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 6, 1016a33: „ἔτι δὲ ἐν λέγεται ὅσων ὁ λόγος ὁ τὸ τί ἦν εἶναι λέγων ἀδιαίρετος πρὸς ἄλλον τὸν δηλοῦντα [τί ἦν εἶναι] τὸ πρᾶγμα (αὐτὸς γὰρ καθ' αὐτὸν πᾶς λόγος διαίρετός). (trad. n.: În plus, unul se spune tuturor lucrurilor a căror definiție, adică ceea ce spune esența permanentă a lui [quidditatea lui – n.n.], este indivizibilă față de altă definiție care evidențiază [esența permanentă] a altui lucru (cu toate că, în sine, orice definiție este divizibilă))”.

⁴⁵ Al. Surdu, *op. cit.*, pp. 9–10.

gândește pe sine (αὐτὸς αὐτόν), sau gândește ceva diferit (ἕτερόν τι)⁴⁶. În varianta în care *se gândește pe sine*, noțiunea însăși poate deveni obiect al gândirii în două situații: fie noțiunile devin elemente ale unei *alte forme a gândirii*, judecata, fie *noțiunile însele* devin elemente ale noțiunii. În primul caz, ca *elemente ale judecății*, potrivit teoriei aristotelice a cauzelor și principiilor, *noțiunile sunt cauza* (αἴτιον) sau *principiul* (ἀρχή) *material* al judecății, iar *judecata*, fiind unitatea sintetică a elementelor, este *cauza* sau *principiul formal* al ei. În al doilea caz, atunci când *noțiunile însele sunt elemente ale noțiunii*, se impun două observații care privesc independența formei logice noțiune. Prima observație pornește de la constatarea că primele două accepții, ca νόημα și λόγος, sunt *necesare*, dar *nu și suficiente* pentru justificarea acestei independențe, fiind necesare și suficiente *doar* pentru studiul independent al noțiunii. De unde rezultă că *studiul independent al noțiunii*, care duce la elaborarea unei teorii clasice a noțiunii, și *independența logică a noțiunii* sunt probleme *diferite*⁴⁷. A doua observație stabilește *condiția* în care noțiunea, cum spune Alexandru Surdu⁴⁸, se poate justifica pe sine prin propriile sale principii și, prin urmare, poate fi considerată formă logică independentă. Atunci când *noțiunile pot fi gândite prin noțiune ca formă logică*, deci, cu alte cuvinte, atunci când noțiunile pot fi materia noțiunii, doar atunci noțiunea însăși poate fi cauza și principiul formal al noțiunilor. Această condiție este evident îndeplinită în cazul *definiției* (ὀρισμός⁴⁹).

Două lucruri trebuie spuse în acest context în legătură cu termenul definiție (ὀρισμός). Mai întâi, termenul *definiție* nu înseamnă definiția lucrurilor sau definiția

⁴⁶ Cf. Aristotel, *Met.*, XII (Λ), 9, 1074a21-23: „ἔτι δὲ εἴτε νοῦς ἢ οὐσία αὐτοῦ εἴτε νόησις ἐστὶ, τί νοεῖ; ἢ γὰρ αὐτὸς αὐτόν ἢ ἕτερόν τι” (trad. n.: Dar, în plus, fie că substanța ei [a divinității – n.n.] este facultatea gândirii, fie că este gândirea propriu-zisă, ce gândește? Căci sau se gândește pe sine, sau ceva diferit;”).

⁴⁷ Alexandru Surdu (*op. cit.*, p. 10) dă ca exemplu tipic pentru acest mod de a trata noțiunea concepția lui D. J. Mercier (*Logique*, Louvain – Paris, 1922). Acesta face distincție între aprehensiunea simplă (*apprehensio incomplexa*), prin care obține noțiunea, și aprehensiunea complexă (*apprehensio complexa*), care corespunde judecății și raționamentului. Cu această distincție, el *face posibil doar studiul independent al noțiunii*, dar, tratând noțiunile numai ca materie sau cauză materială a judecății, el *neagă independența ei logică*. Prin urmare, considerând noțiunea doar ca element al judecății, pentru el, *judecata* devine principiul și cauza formală a noțiunilor, spre deosebire de teoria lui Alexandru Surdu, care demonstrează că logico-clasic *noțiunea este de fapt cauza și principiul formal al noțiunilor*, de unde și independența ei ca formă logică.

⁴⁸ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁹ Ορισμός vine de la ὀρίζειν (cf. A. Bailly – L. Séchan – P. Chantraine, *Dictionnaire grec-français*, Paris, Éd. Hachette, 2000, p. 1402). Platon folosește verbul ὀρίζειν cu patru sensuri (a separa, a distinge, a determina, a defini), între care și *a defini* (cf. Édouard des Places, *Lexique de la langue philosophique et religieuse de Platon*, în Platon, *Oeuvres complètes*, tome XIV, 2e partie, Paris, Éd. Les Belles Lettres, 1964, pp. 387–388), și termenul ὄρος pentru *definiție* (cf. Éd. des Places, *ibidem*, p. 389). Fr. Ast dă un singur loc (*Politicul*, 282e2) unde, într-un ms., ὀρισμός se găsește pentru διορισμός, cel din urmă acceptat de majoritatea textelor critice recente, dar cu sensul de *analiză, distincție, diviziune*, nicidecum de *definiție* (cf. *Lexicon Platonicum*, condidit Fridericus Astius, vol. II, II-te Auflage, Berlin, Hermann Barsdorf Verlag, 1908, p. 473). Aristotel este primul care folosește ὀρισμός (acțiunea de a limita, de a delimita, de a defini) ca termen tehnic logic cu sensul de *definiție* (cf. Hermann Bonitz, *Index Aristotelicus*, în *Aristotelis Opera*, volumen quintum, II-te Auflage, Berlin, Walter de Gruyter, 1961, 524b45-525b6).

cuvintelor, ci *numai definiția noțiunii*. Apoi, definiția este considerată în sensul aristotelic, adică nu este luată în discuție expresia ei lingvistică, care se prezintă în mod curent ca o propoziție. Altfel spus, se consideră în sens aristotelic că „în definiție nu se enunță un lucru despre altul (ἐν δὲ τῷ ὀρισμῷ οὐδὲν ἕτερον ἑτέρου κατηγορεῖται)”,⁵⁰ adică *în definiție nu are loc actul predicării*, spre deosebire de judecată. Așa considerate, dintr-un punct de vedere, definiția este *identică* cu noțiunea (ὁ ὀρισμὸς λόγος ἐστὶ), cum spune Aristotel⁵¹, dar, din alt punct de vedere, sunt și *distincte*, noțiunea fiind indivizibilă, în timp ce definiția, având părți, este divizibilă. Părțile sau *elementele definiției sunt noțiuni*. Prin urmare, noțiunile alcătuiesc *materia* definiției, fiind *cauza materială* a acesteia. În raport cu elementele sale, noțiunile, *definiția este întregul* și prin urmare *cauza și principiul lor formal*, adică principiul în virtutea căruia elementele alcătuiesc un întreg⁵². Pe de altă parte, *definiția este o noțiune*, altfel spus, o formă logică a formelor care constituie elementele ei⁵³.

Prin urmare, este evident din cele de mai sus că *noțiunile pot fi obiecte de gândire pentru noțiuni*, altfel spus, în cazul definiției este îndeplinită condiția ca noțiunea să se poată justifica pe sine prin propriile ei principii. În primul rând, *definiția ca noțiune este noțiunea noțiunilor*. Comparată cu o altă formă logică, judecata, „pentru care definiția judecării este judecata judecăților, în cazul noțiunii, *definiția noțiunii* nu este *numai* noțiunea noțiunilor, ci definiția noțiunii este însăși definiția ca noțiune sau, mai precis, *definiția noțiunii este însăși definiția*”⁵⁴. În al doilea rând, noțiunile nefiind doar elemente ce intră în componența judecării și silogismului, ci fiind și elemente ale definiției, noțiunile nu se justifică numai prin judecată și silogism, dar, în calitate de noțiune, definiția justifică noțiunile ca elemente ale noțiunii. Deci *definiția ca noțiune este cauza și principiul formal al noțiunilor care conferă independența pur logică a noțiunii*⁵⁵.

Noțiunea ca *determinație mentală* sau *gând* (νόημα), noțiunea ca *determinație subiectiv-rațională* sau *formă desăvârșită* (λόγος) și noțiunea ca *principiu formal* sau *definiție* (ὀρισμός) constituie cele *trei aspecte clasice* ale noțiunii. Prin *noțiune* se înțelege *numai acea formă logică alcătuită din unitatea celor trei aspecte ale ei*⁵⁶.

Criteriul după care sunt distinse noțiunile de forma lor verbală, sau, altfel spus, de expresia lor lingvistică, se referă la cel de-al treilea aspect al noțiunii, cel de definiție. Avem, în consecință, corespunzător celor trei situații în care se pot

⁵⁰ Aristotel, *An. post.*, II (B), 3, 90b34-35.

⁵¹ Cf. Aristotel, *Met.*, VII (Z), 10, 1034b20.

⁵² Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 11.

⁵³ În definiția *omul este animalul biped* (ὁ ἄνθρωπος ζῷον δίπουν) avem trei noțiuni: una, care este noțiunea *definită* (*omul* – ὁ ἄνθρωπος), plus două, care sunt noțiunile ce constituie *elementele definiției* (*animalul* – τὸ ζῷον și *bipedul* – τὸ δίπουν). Ultimele două noțiuni (*animalul* și *bipedul*) alcătuiesc o *definiție* pentru că alcătuiesc o *unitate* (*omul*) care este diferită de fiecare element în parte (cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 11).

⁵⁴ Al. Surdu, *op. cit.*

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Cf. Al. Surdu; autorul (*op. cit.*, p. 12, n. 48) remarcă faptul că și în lucrările de logică clasică în care cele trei accepții ale noțiunii sunt evidențiate distinct, așa cum este J. Tricot, *Traité de logique formelle*, ele nu sunt tratate drept aspecte ale unei unități ce formează noțiunea.

găsi, *trei tipuri de cuvinte*: 1) cuvinte care stau pentru entități ce cad *sub* definiție, adică sub specia infimă, așa cum sunt cuvintele care stau pentru lucruri și proprietăți individuale, 2) cuvinte care pot fi definite și deci stau *pentru* noțiuni și 3) cuvinte care stau pentru entități ce *depășesc* definiția, adică genul proxim, așa cum sunt pentru cele numite de Platon genurile maxime (μέγιστα γένη) sau de către Aristotel categoriile (κατηγορίαι). Altfel spus, este vorba despre cuvinte ce numesc 1) individualuri, 2) noțiuni propriu-zise și 3) categorii de maximă generalitate⁵⁷.

În genere, în logica clasică sunt studiate *noțiunile și cuvintele lor corespunzătoare*, adică cele de tipul 2. Cuvintele de tipul 1, cele care stau pentru individualuri, sunt tratate ocazional, iar cele de tipul 3 nu sunt tratate niciodată⁵⁸.

---

⁵⁷ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*

⁵⁸ *Ibidem.*